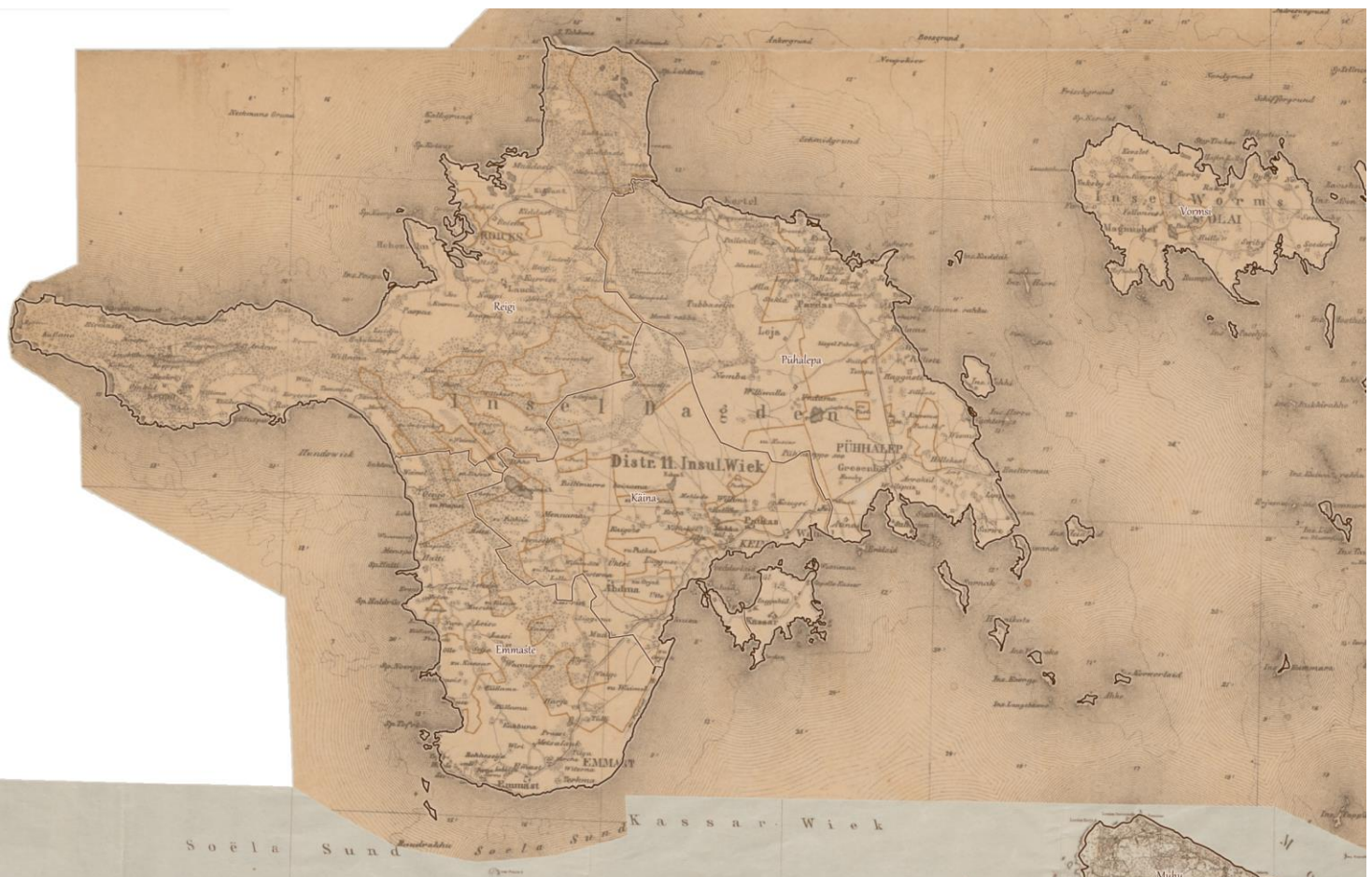

Hiiumaa ja Vormsi maakonna looduslike pühapaikade inventuur arhiivi allikate põhjal: Emmaste kihelkond

Hiiumaa, Läänemaa

Aruanne

Töö nr: 1961MT1

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellijaja: Muinsuskaitseamet
Tellijaja esindaja: Pikne Kama
Tellijaja kontaktid: Pikk tn 2, Tallinn pikne.kama@muinsuskaitseamet.ee
Projekti juht: Mart Hiob, PhD
Autor: Valdo Valper, MA
Töörühm: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)
Ergo-Hart Västriku, PhD (Tartu Ülikool)
Reeli Reinaus, MA
Mart Hiob, PhD
Esikaane pilt: Maa-ameti kaardiserver
©AB Artes Terrae OÜ 2020

Sisukord

1. Töörühmal liikmete nimi ja roll inventeerimisel.....	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg.....	6
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest.....	6
5. Inventeeritud kohad	6
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	7
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	8
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	8
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	8

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel töötappidel osalejad:

Valdo Valper, vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd, GIS andmete loomine);

Reeli Reinaus (arhiivitööd, teabepäeva fotod);

Ergo-Hart Västrik (välitööd);

Mart Hiob (projektijuhtimine, välitööd).

2. Välitööde toimumise ajakava

Kuupäev	Küla	Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms	Osalejad
8.07.2020	Orjaku	Teabepäev Orjaku külamajas, vestlused kohalikega (Aluskivi, Nõõla kivi, Tärkma tamm, Prassi/Tilga männik)	Valdo Valper (ettekanne), 11 osalejat
9.07.2020	Tilga, Viiri, Pärna	Tilga/Prassi männik; Leigri Tiiu kivi; Leisu kivi (kus ei lastud magada); Nõõla kivi; Trepikivi; Hiie talu; Püha lepp; Aluskivi; Õngu mänd; Tondilossi mägi; Tuhamaa kivi; Keerarahu; Rõõmukaev Intervjuud: [redacted]	Valdo Valper
10.07.2020	Sõru, Pärna, Reheselja	Tuhamaa kivi; Rõõmukaev; Pime-Peetri kivi; Müürivahe; Hiie talu; Nõõla kivi, Trepikivi; Vanapagana jälgedega kivi, Pudelikopli kivi; Leisu kivi Intervjuud: [redacted]	Valdo Valper, Ergo-Hart Västrik
10.07.2020	Nurste, Leisu, Vanamõisa	Leisu kivi, Aluskivi Intervjuud: [redacted]	Valdo Valper
28.07.2020		Endel Varepi Hiiumaa materjalid Kirjavahetus [redacted]	Valdo Valper
30.07.2020	Vanamõisa	Kaplimägi; Aluskivi Kirjavahetus [redacted] ja [redacted]	Valdo Valper
3.08.2020	Kärdla	Tutvumine Hiiumaa muuseumi materjalidega	Reeli Reinaus, Mari-Ann Remmel, Valdo Valper, Ergo-Hart Västrik
5.08.2020		Telefonikõned Tohvri hooldekodu ja [redacted]	
6.08.2020	Reheselja, Vanamõisa	Nõõla kivi; Trepikivi; Vanapagana jälgedega kivi; Kaplimägi; Aluskivi intervjuud: [redacted]	Valdo Valper, Mart Hiob
7.08.2020	Õngu	püha mänd, Kirjavahetus Tohvri hooldekodu kaudu [redacted]	Valdo Valper

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: kokku 13,5 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 37 tundi (Siin sees Tartu-Hiiumaa ja Hiiumaa-Tartu).

Järeltööd: 38,5 tundi.

Kokku: 89 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Eeltööde käigus selekteerus Emmaste kihelkonnas kokku u 15 kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika (nende seas eraldi arvestatuna komplekside hulka kuuluvad üksikobjektid/toponüümid, samuti kabelikohad, muinsuskaitsealused paigad). Neist 5 on maastikul inventeeritud, 3 on kindlalt hävinud, ülejäänud kas kaitsealused või puuduliku ja ebamäärase infoga paigad. Algsesse loendisse on kaasatud ka hiiukivid, ent erinevalt Läänemaast, Hiiumaal nendega seoses ravimisest või ohverdamisest ei räägita.

Arhiivandmetes kajastumata kohti inventeeriti 1. Tänu intervjuule kohaliku elanikuga õnnestus leida Vanapagana jälgedega kivi, mille kohta varasemad arhiiviteated puudusid. Eesti Rahvaluule Arhiivis on veel arhiveerimata videomaterjali Viiri küla pühast lepast, arvasin ka selle arhiivimaterjali hulka, kuid ei saa (veel) viidata.

Salvestasime pärimust teistegi nimega või looga pärimuspaikade kohta, mida ka lokaliseerisime ja pildistasime. Kuna nende kohta ei ole teada ravi- või pühapärimust, siis siinses aruandes need kohad ei kajastu.

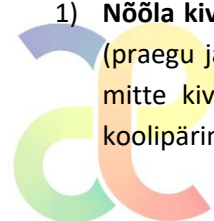
5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad:

- 1) **Kivi, kus ei lastud magada** – Leisu küla. Analoogseid kive on mujal Hiiumaal kutsustud Unikivideks. Otsene pühapärimus puudub. Informandid ei teadnud arhiivipärimust, ent ümbruskonnas polevat teist sarnast kivi;
- 2) **Trepikivi** – Reheselja küla. Lokaliseeriti välitöödel kohaliku teejuhi abiga. Otsene pühapärimus puudub;
- 3) **Vanapagana jälgedega kivi** – Reheselja küla. Lokaliseeriti välitöödel kohaliku teejuhi abiga. Otsene pühapärimus puudub;
- 4) **Aluskivi** – Vanamõisa küla. Lokaliseeriti pärandkultuuri märgi järgi maastikul otsides;
- 5) **Püha lepp** – Viiri küla. Eelteave ja videoklipid Rahvaluule Arhiivi 2016. a väljasõidust. Lokaliseeriti kohaliku teejuhi abiga, puu kahjuks vahepeal peaaegu hävinud.

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad):

- 1) **Nõõla kivi** – Reheselja küla. Koht on teada endise Emmaste mõisa Tagapere 97 maa täpsusega (praegu jaguneb sama maatükk Reheselja ja Tohvri küla vahel), ent kohalikud väitsid end seal mitte kivi märganud olemast. Vajab otsimist teisel aastaajal, nt lumeta talvel. 1938/39. a koolipärimuse kogumise käigus kirja pandud objekt, kus esineb ka palvetamise motiiv;

- 2) **Kaplimägi** – Vanamõisa küla. Pärandkultuuri (punkt)objekt: vana pühapaik, kirikumaa ja matmiskoht. Ka [REDACTED] oletab, viiteid küll andmata, et piirkonnas on olnud vana pühapaik, millele on rajatud Alliksaare mõis ja selle ümber kujunenud Vanamõisa küla. Uurimist vajab pigem matuse- kui pühapaigana. Luid olevat leitud ka lähedal oleva Matseõue talu kaevu tegemisel. Pärandkultuuri objekt **Kaplimäe kaev** (või Kaplipõllu kaev, nagu koha peal öeldakse) Kaplimäest lõunas näib olevat sekundaarnimi;
- 3) **Leigri Tiiu kivi** – Tohvri küla. Pärimuses ilmaennustamisega seotud motiiv. Leigri laid on pärandkultuuri objekt, ent kive on Tohvri laidudel palju;
- 4) **Uuejärve neeluauk** – Harju küla. Pärandkultuuri objekt 175:KUL:002, mille kommentaar ütleb: “Karstiaukudega on alati seostatud haldjate-vaimude tegemisi. Samuti võib tegemist olla iidse kultusepaigaga”. Pärimuses siiski vaid näkijutud jms. Emmaste-Kurisu külas asuva Pärandkultuuri objekti Kurisu neeluauk (175:KUL:004) kohta antud arhiiviviide ERA II 188, 397 (7) peaks käima Uuejärve neeluauku juurde.

Hävinud või väheperspektiivikad kohad:

- 1) **Püha mänd** – Tilga küla. Puu asukohaks antud Tilga männik ja Prassi männik osutusid üheks ja samaks kohaks. 1923. a tekst ütleb, et puu 30. a eest murdunud. Endises asukohas praegu mastimännid. Lähedalasuva Ainola talu õuel kasvas samuti auguga mänd, millest talu perenaine on omale aiakaunistusi teinud. Ütles, et veesoon jooksis lähedal, ent kraavid on vee režiimi muutnud;
- 2) **Püha mänd** – Öngu küla. Eiseni teade ütleb, et mänd ammu raiutud. Öngust pärit 83-aastane Aino Ilves ei olnud männist midagi kuulnud, kuigi teates toodud muud toponüümid olid talle tuttavad;
- 3) **Hiie talu** – Sõru küla vanatalu. Andrese talu paralleelnimi. Ka talust pärit muidu hea pärimusetundja [REDACTED] ei teadnud, miks talul selline nimi;

Loodus- (KLO4000306) ja muinsuskaitse all (reg. nr. 8900) on Tärkma **ohvritamm**.

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Enda Ennisti “Reisiraamat” (1938) kurdab usule ärgranute rohkuse üle Emmaste kihelkonnas, mistõttu vanaaegseid jutte enam ei räägitud, kui neid ka teati. E. Ennist ei arvestanud asjaolu, et tema kogumismatka ajal oli arvestatav pärimusrühm - täisjõus mehed - merel. 2020 aastal ei olnud “usuhullustusest” jälgi, ent oli eelteadmine, et paljud kohad on hävinud ja nn. klassikalisi püha-, ravi- ja ohvripaiku kajastab pärimus ülivähe.

Kaalu Kirme arhiivist leitud teade selle kohta, et hiidlased on 18. sajandil haiguste kaitseks oma ehteid soolaukasse heitnud, on nõnda vana, et kõiki katkestusi arvestades polnud mõtet selle kohta inimestelt pärida. Lisaks ei anna K. Kirme teade täpsemalt asukohta.

Põliselanikke on veel kohapeal alles, ehkki asustus hõredavõitu ja paljud põlised on nn. suvehiidlased. Need, kellega jutule saime, tundsid ümbrust ja loodust üldiselt hästi. Mõnegi elanikuga oleksin tahtnud teha pikema kohapärimus-alase intervjuu, ent selleks ei olnud aega. Tutvusin ka Hiiumaa muuseumi materjalidega, kuid säilikute lühikirjelduse põhjal tundus aja kokkuhoiu mõttes otstarbekas neid mitte välja tellida (sadade lehekülgede seas võib olla juhuslik pühapaigateade). Küsitlesin ka muuseumi teadusdirektorit [REDACTED]. Lugesin Hiiumaa-alast kirjandust, ent eriliste tulemusteta (kasutatud kirjanduse nimekiri aruande lõpus võiks olla mõne ühiku võrra pikem).

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Põhiline probleem, nagu ikka, oli ajanappus, Hiiumaa puhul ka “meretaguse asja” faktor. Teine ja kolmas projekt on selga tulemas, sel suvel surus aega kokku veel ka kevadine koroonapaus. Kuigi Tohvri hooldekodus öeldi mulle, et külastamine pole keelatud, otsustasime suhelda telefonitsi ja e-maili teel. Sellega hoidsingi tegelikult aega kokku. Ka külaelanikega rääkides ajasime jutud õue peal ära, harva tundus ebaviisakas sissekutsumisele eitavalt vastata. Püstijalu märkmete tegemine on muidugi keeruline, kui samal ajal pead haldama erinevat tehnikat. Pühapaigainfo nende asjaolude tõttu siiski kaduma ei läinud (seda eriti polnud).

Hävinud või kahjustatud hiiekohti tuleks olemasolevate andmete põhjal siiski võimalikult täpselt lokaliseerida. Tilga/Prassi männikus veendusin, et mets on kunagi püha männi kohas täiesti muutunud, kuigi ümbruskonnas oli ka kirjeldusele vastavaid jändrikke puid. Öngu püha männi asukohta ei hakanud ajapuuduse tõttu isegi minema. Viiri küla püha lepp on paari aasta eest rinnakõrguselt maha saetud, et känduharude vahelt kasvavad välja noored võrsed, seega ei saa teda täiesti hävinuks tunnistada. Rahvusarhiivi kaardimaterjalist seekord kasu ei olnud.

Inventeerisin teadlikult ka objekte, mille puhul teadsin, et ega nad pärandkultuuri objektist “kõrgemat” staatust ei saa, lootes, et kunagi hakatakse pärimuspaikadesse suhtuma mõistlikult, umbes et hiiukivi, millelt ei ole ravivett kogutud, on sama tähtis objekt kui hiiukivi, millelt vett võetud on. Selliseid objekte oleksin võinud Emmaste kihelkonnas inventeerida veelgi. Kripeldama jäi Reheselja küla Nõõla kivi, mida tuleks otsida teisel aastaajal.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Aluskivi** – Vanamõisa küla (praegu pärandkultuuri objekt valede koordinaatidega) – Emm_Vanamõisa_01;

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Kivi, kus ei lastud magada** – Leisu küla – Emm_Leisu_01;
- 2) **Trepikivi** – Reheselja küla – Emm_Reheselja_01;
- 3) **Vanapagana jälgedega kivi** – Reheselja küla – Emm_Reheselja_02;
- 4) **Püha lepp** – Viiri küla. Kindlasti ohvripaik, kahjuks peaaegu hävinud – Emm_Viiri_01.

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas:
  - Sisestused ERA temaatilisest kartoteegist.
  - Sisestused ERA topograafilisest kartoteegist.
  - Sisestused ERA ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) käsikirjakogudest.
    - Jung, Jaan (1910). Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt (1910).
    - Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.

- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud.
- Hiiumaa. Loodus, aeg, inimene (2015)
- Kirme, Kaalu. Kuningas Ingvari haud ja teised Hiiumaa lood (2014)
- Pao, Bruno. Emmaste. (2001)
- Saar, Endel. Hiiumaa - kiviajast tänapäevani (2004)
- Ennist, Enda. Reisiraamat (kogumispäevik) ERA II 188 (1938)
- Valper, Valdo. Välitööpäevik (2020).
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- 1930ndate aastate katastriüksuste tabel Rahvusarhiivis.
- Eesti kohanimeraamat <http://www.eki.ee/dict/knr/>.
- Väike murdesõnastik <http://portaal.eki.ee/dict/vms>.

